

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Cicero als epische held

Een literaire benadering van Pro Sexto Roscio Amerino

Gerbrandy, P.

Publication date

2017

Document Version

Final published version

Published in

Lampas

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Gerbrandy, P. (2017). Cicero als epische held: Een literaire benadering van *Pro Sexto Roscio Amerino*. *Lampas*, 50(4), 463-476.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, P.O. Box 19185, 1000 GD Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

50e jaargang nummer 4

december 2017

Cicero

L
AMPAS

tijdschrift voor classici

LAMPAS

Tijdschrift voor classici
Jaargang 50 nummer 4, december 2017

Redactie

dr. Rutger Allan (Grieks, Vrije Universiteit Amsterdam), dr. Bert van den Berg (Antieke Filosofie, Universiteit Leiden), dr. Jan Willem Drijvers (Oude Geschiedenis, Rijksuniversiteit Groningen), drs. Aniek van den Eersten (redactie-secretaris; Universiteit van Amsterdam), dr. Jaap-Jan Flinterman (Oude Geschiedenis, Vrije Universiteit Amsterdam), dr. Mark Heerink (Latijn, Universiteit van Amsterdam en Vrije Universiteit Amsterdam), dr. Hugo Koning (Klassieke Talen, Stanislascollege Delft), drs. Suzanne Luger (Klassieke Talen, St. Ignatius-gymnasium Amsterdam, ILO/POWL, Universiteit van Amsterdam), dr. Stephan Mols (Klassieke Archeologie, Radboud Universiteit Nijmegen), drs. Kokkie van Oeveren (Klassieke Talen, St. Ignatius-gymnasium Amsterdam, Vrije Universiteit Amsterdam, VCN), dr. Remco Regtuit (Grieks, Rijksuniversiteit Groningen), dr. Rodie Risselada (voorzitter; Latijn, Universiteit van Amsterdam).

Redactieadres

Redactiesecretariaat Lampas / Aniek van den Eersten
Universiteit van Amsterdam – Opleiding GLTC
Turfdraagsterpad 9, 1012 XT Amsterdam
e-mail: lampas@verloren.nl

websiteadres: lampas.verloren.nl

Lampas is, met uitzondering van de recentste twee jaargangen, online beschikbaar via www.lampasonline.nl.

Voor reacties op of ideeën over de inhoud van *Lampas*: lampas@verloren.nl

Uitgever, administratie en abonnementen

Uitgeverij Verloren BV
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
telefoon 035-6859856
e-mail: bestel@verloren.nl
websiteadres: www.verloren.nl

Lampas verschijnt vier keer per jaar.

Prijzen voor 2017: Jaarabonnement € 42,-; Studentenabonnement € 25,- (stuur a.u.b. een kopie van de collegekaart naar de uitgever); Abonnement voor instellingen en bibliotheken € 56,-; Losse nummers € 15,-

Betaling gaarne binnen 30 dagen na toezending van een rekening door de uitgever. Abonnementen worden aangegaan voor een jaargang en automatisch verlengd, tenzij bij opgave uitdrukkelijk anders wordt aangegeven. Opzegging dient te geschieden bij de uitgever vóór ingang van de nieuwe jaargang, dus vóór 1 januari van het nieuwe jaar.

Op het omslag: Marmeren buste van Cicero, ca. 50 v.Chr. Capitolijnse Musea.
Foto: Bas Pijnappel.

ISSN 0165-8204 ISBN 978-90-8704-693-4

Cicero als epische held

Een literaire benadering van *Pro Sexto Roscio Amerino*

PIET GERBRANDY

Summary: At several instances in *Pro Sexto Roscio Amerino*, Cicero refers to literary texts his audience must have been familiar with: the *Iliad*, Aeschylus' *Oresteia*, Ennian tragedy, a comedy by Caecilius and traditional stories about the Roman past. As Cicero published the speech to be read as a book, he clearly intended his readers to assess his client's misery and his own fearlessness in the context of great literature. The result is a stunning and heartbreaking story about a helpless victim of criminal institutions and his intrepid lawyer.

1 Een boek is geen redevoering

Pro Sexto Roscio is geen redevoering, maar een spannend boek dat weinig te maken heeft met wat zich tijdens het proces heeft afgespeeld. Zeker, Cicero heeft begin 80 v.Chr. een pleidooi gehouden voor Sextus Roscius junior, hetgeen het vonnis van de rechtbank in het voordeel van zijn cliënt zou hebben beslecht, maar dat optreden was geen literaire performance, al zou de advocaat later bekend komen te staan om zijn indrukwekkende stijl en meeslepende presentatie. Wie bij het proces aanwezig was zal in de allereerste plaats geïnteresseerd zijn geweest in de uitkomst ervan, alleen al omdat het moest bewijzen dat na Sulla's dictatuur de rechtsstaat was hersteld.¹ Dat is niet het moment om belangeloos te genieten van fraai voortrollende volzinnen, verrassende metaforen, subtiele intertekstuele signalen en knetterende *clausulae*. Hoe de redevoering die Cicero toen uitsprak geklonken heeft weten we niet, misschien was de tekst ervan wel min of meer identiek aan wat de edities ons voorschotelen, toch is het van groot belang vast te stellen dat een boek iets anders is dan een oratorisch vuurgevecht. Een lezerspubliek is niet hetzelfde als een publieke tribune.

Dat we Cicero's tekst kunnen lezen is niet vanzelfsprekend. De meeste redenaars kwamen niet op het idee hun pleidooien te publiceren. Cicero deed dat wel, trots als hij was op zijn taal en zijn behaalde resultaten, maar bovenal om

¹ Cicero benadrukt het belang van de zaak omdat het de eerste is die na het herstel van de rechtsorde plaatsvindt: *Pro Sexto Roscio* 11. Ik verwijst steeds naar de editie van Dyck (2010).

zich als *homo novus* een positie te veroveren. Een groot deel van zijn oeuvre kan gelezen worden als een meer of minder krampachtige poging erbij te horen, te laten zien dat men niet om hem heen kon. Daarbij staat buiten kijf dat de teksten van de redevoeringen achteraf geredigeerd zijn, aangezien uit de bewoordingen zelf blijkt dat delen ervan op het moment van uitspreken geïmproviseerd moeten zijn geweest. In het proces tegen Roscius, bijvoorbeeld, kan Cicero niet van tevoren hebben geweten wat Erucius precies zou gaan zeggen, dus de passages waarin hij direct op de aanklager reageert kan hij niet hebben voorbereid.² Cicero's geheugen was ongetwijfeld krachtig, maar dat garandeert niet dat wat hij achteraf noteerde exact hetzelfde was als wat hij ter plekke had gezegd, al valt ook niet uit te sluiten dat dit wél het geval was.³

Wij zijn er niet bij geweest, wij lezen het boek. Hetzelfde geldt voor iedere Romein die er op de bewuste dag niet bij was. Meer dan drie decennia later constateert Cicero dat de tekst nog volop circuleert en raadt hij zijn zoon aan hem te lezen, ook al heeft hij zelf inmiddels enige moeite met de wat exuberante schrijfstijl van zijn jonge jaren.⁴ Verder blijkt uit citaten in handboeken die gebruikt werden in het retorica-onderwijs dat *Pro Roscio Amerino* tot het standaardcurriculum behoorde, mogelijk zelfs tot in de Late Oudheid.⁵ Natuurlijk hebben aspirant-redenaars gedacht dat ze in praktische zin iets konden leren van Cicero's pleidooi, maar we kunnen gerust aannemen dat men het ook las als onderhoudende literatuur.

Het zou te ver voeren hier diep in te gaan op de vraag hoe 'literatuur' gedefinieerd moet worden, in het bijzonder wanneer we het over de Oudheid hebben.⁶ Toch moet er iets over gezegd worden. Aristoteles benadrukt het belang van uitbeelding (μίμησις), hetgeen in zijn optiek onvermijdelijk een vorm van fictionalisering met zich meebrengt; daarnaast wijst hij op de noodzaak van inhoudelijke coherentie (μῦθος) en het gegeven dat goede dichtkunst altijd heilzame emoties oproept.⁷ Je hoeft geen aristoteliaan te zijn om de zinnigheid van deze kenmerken te onderschrijven. Retoren als Dionysius van Halicarnassus en Longinus hameren op de feilloze effectiviteit van een imposante stijl, waarbij de laatste auteur bovendien het primaat van grootse concepties en authenticiek pa-

2 In 59-60 vertelt Cicero bijvoorbeeld hoe nerveus Erucius en consorten reageerden toen hij over Chrysogonus begon.

3 Later beschikte Cicero over een secretaris die zijn optredens stenografeerde. Dat zal in 80 v.Chr. nog niet het geval zijn geweest.

4 *Brutus* 312: het succes van de rede; *Orator* 107: stilistische bedenkingen; *De Officiis* 2,51: heldhaftigheid als aanbeveling.

5 Quintilianus verwijst zesmaal naar *Pro Sexto Roscio*. Ook Martianus Capella (ca. 500 n.Chr.) verwijst in boek 5 (dat over retorica gaat) van *De Nuptiis Philologiae et Mercurii* zesmaal naar de rede, maar het is mogelijk dat hij zijn referenties niet aan de tekst zelf ontleent, maar aan retorisch lesmateriaal. Zie verder Dyck (2010: 19-20).

6 Een recente discussie over de vraag wat literatuur is vindt men in Eagleton (2012: 19-105). In de Oudheid was er geen term die ons literatuurbegrip dekt. De Romeinen gebruiken het woord *litterae*, maar dat omvat aanzienlijk meer dan wat wij onder literatuur verstaan.

7 Aristoteles, *Poetica*, met name de hoofdstukken 1 en 6.

thos verdedigt.⁸ Ook al behandelen deze auteurs tal van redenaars, essentieel is het feit dat ze het over *teksten* hebben: ze verwijzen nooit naar redevoeringen die ze *live* hebben bijgewoond. Dat de oratorische productie van Demosthenes en Cicero als literatuur werd genoten, blijkt ten slotte uit het feit dat iemand als Quintilianus een overzicht van de klassieke literatuurgeschiedenis geeft waarin geen principieel onderscheid wordt gemaakt tussen retorische teksten en epos. Homerus en Demosthenes, Vergilius en Cicero, dat zijn de vier *schrijvers* die iedereen moet lezen om de juiste smaak te ontwikkelen.⁹

Het ligt voor de hand aan te nemen dat Cicero heeft voorzien dat zijn redevoeringen literaire teksten zouden worden.¹⁰ We moeten er dan ook van uitgaan dat de redenaar altijd ten minste drie soorten publiek bedient. In de eerste plaats richt hij zich tot de betrokkenen bij het proces: de rechters, de wederpartij, zijn cliënt; en indirect tot de toehoorders op de publieke tribune. In de tweede plaats moet hij erop gerekend hebben dat de hoofdzaken van zijn redevoering allerlei anderen ter ore zouden komen; in het geval van *Pro Roscio* kunnen we denken aan niet aanwezige *nobiles*, aan Sulla natuurlijk, en aan mogelijke rivalen. In die zin is iedere vroege rede van Cicero een verkapte sollicitatie. Het derde publiek omvat de lezers van de geredigeerde tekst: geïnteresseerden buiten Rome, studenten retorica en het nageslacht; Cicero wilde de Romeinse Demosthenes worden. Dat de drie lagen niet altijd probleemloos samengaan, behoeft geen betoog. Op Sulla kom ik straks terug.

2 Een slimme plot

De structuur van *Pro Roscio* is in grote lijnen bijzonder overzichtelijk.¹¹ Na een emotioneel geladen *exordium* (1-14) en een uiteenzetting van de ‘feiten’ (15-34) valt de eigenlijke verdediging uiteen in drie delen. Eerst poogt Cicero aannemelijk te maken dat Roscius de moord niet gepleegd kan hebben (37-82); vervolgens suggereert hij uitvoerig dat T. Roscius Magnus en T. Roscius Capito de moord hebben beraamd en daarom goede redenen hadden om Roscius junior voor het gerecht te dagen; daarna richt hij zijn pijlen op Chrysogonus, die volgens hem de kwade genius achter het complot is. De rede wordt

8 Over Dionysius zie het hoofdstuk van Innes in Kennedy (1989: 267-272). Voor Longinus zie Halliwell (2011: 327-367).

9 Quintilianus, *Institutio Oratoria* 10.1.46-131 geeft een complete literatuurgeschiedenis. De vier topauteurs worden in één adem genoemd in 12.11.26.

10 Uit zijn briefwisseling weten we hoe zorgvuldig hij nadacht over de publicatie van zijn consulaire speeches en zijn *Philippicae*; beide corpora bestonden uit twaalf redevoeringen, in navolging van Demosthenes. Zie Manuwald, deel 1 (2007: 54-65). Over de mogelijke publicatiegeschiedenis van *Pro Sexto Roscio* zie Berry (2004).

11 De inleiding van Hinard en Benferhat biedt een puntsgewijze weergave van het betoog (eds, 2006: lxx-lxx). Zie ook Dyck (2010: 56). De opbouw van het betoog wordt ook besproken in het artikel van Wisse in dit *Lampas*-nummer.

afgesloten met een dringend beroep op de jury een rechtvaardig oordeel te vellen, omdat de politieke consequenties van de uitspraak aanzienlijk zouden zijn (143-154). Er is al vaak opgemerkt dat het tweede en het derde deel van het verweer juridisch gezien overbodig zijn: als Roscius het niet gedaan kan hebben, is er geen reden om hem te veroordelen. Dat Cicero de zaak in een politieke context plaatst kan verklaard worden uit, ten eerste, zijn evident gebrek aan overtuigend bewijs om Roscius vrij te pleiten en, ten tweede, zijn intentie zichzelf voor te stellen als onverschrokken held.

Laten we kort op dat eerste punt ingaan.¹² Het pleidooi reageert uitvoerig op aantijgingen die wellicht niet ongegrond waren. Zo tracht Cicero de suggestie te ontkrachten als zou er een conflict geweest zijn tussen vader en zoon, maar er zijn kleine aanwijzingen die erop kunnen duiden dat er inderdaad sprake is geweest van onmin. Het meest veelzeggende detail is de eenmalige vermelding van een echtgenote en kinderen van Roscius senior (96): blijkbaar is hij hertrouwd en heeft hij een ‘tweede leg’ voortgebracht. Heeft junior het niet kunnen verkroppen dat hij zijn erfenis zou moeten delen met jongere halfbroers? Verder is het op zijn minst opmerkelijk dat geen enkele aristocraat zijn handen aan de zaak wilde branden, hoewel het netwerk van Roscius senior, als we Cicero mogen geloven, aanzienlijk was.¹³ Was men niet overtuigd van de onschuld van de beklaagde? Het is niet moeilijk in te zien dat Cicero’s verweer nauwelijks overtuigend is: het alibi – Roscius junior bevond zich niet in Rome toen zijn vader werd vermoord – sluit geenszins uit dat hij de opdrachtgever is geweest, en het beeld dat Cicero van zijn karakter schetst is geheel gebaseerd op *loci communes* van het type ‘elke landman is fatsoenlijk’ en ‘elke moordenaar is een louche messentrekker met schulden die in fout gezelschap verkeert’.¹⁴

Kortom, er zit een luchtje aan de zaak. Daarom heeft Cicero de aandacht afgeleid van de verdachte en zich geconcentreerd op het aanvallen van Magnus en Capito en het construeren van een *societas* tussen die twee en Chrysogonus.¹⁵ Dat de heren verantwoordelijk waren voor de moord op Roscius senior en later gepoogd hadden ook junior om te leggen, valt moeilijk aan te tonen, maar het is onmiskenbaar dat de confiscatie en verdeling van de landgoederen

12 Twijfels aan Cicero’s weergave van de feiten worden grondig onderbouwd door Kinsey (1980), Dyck (2003) en Hinard en Benferhat (eds, 2006). Ook Van Gils gaat elders in dit *Lampas*-nummer in op de manier waarop Cicero de suggestie van een conflict tussen Sextus Roscius en zijn vader pareert.

13 *Pro Sexto Roscio* 15. Pas in 149 vertelt Cicero dat hij is ingehuurd door M. Messalla, die kennelijk nog jonger is dan hijzelf.

14 *Pro Sexto Roscio* 39-51. Voor standaardargumentaties (*loci communes*) gebaseerd op personen zie Quintilianus, *Institutio Oratoria* 5.10.20-31. Zie vooral Vasaly (1985).

15 De term *societas*, in de zin van een misdaadsyndicaat of een clubje waarin afspraken zijn gemaakt om een criminele klus te klaren: 20, 28, 58, 60. In 87, 93 en 124 gaat het eerder om een ruimere kliek van louche figuren.

een dubieuze transactie is geweest.¹⁶ Daarbij was Chrysogonus, die we niet uit andere onafhankelijke bronnen kennen, mogelijk minder machtig dan Cicero het voorstelt,¹⁷ en was hij, als vrijgelatene, een relatief gemakkelijk mikpunt, mits Sulla buiten schot zou blijven.

Het is duidelijk dat de lezer gemanipuleerd wordt. Ik laat de vraag wat de ware toedracht van de zaak is geweest verder rusten, maar hoop te laten zien hoe Cicero zijn betoog uitbouwt tot een spannend verhaal van mythische allure, met uiteindelijk hemzelf in de hoofdrol.

3 Twee rechtschappen underdogs

Het succes van Cicero's opzet is gebaseerd op karaktertekening.¹⁸ Zijn cliënt wordt consequent beschreven als door en door fatsoenlijk, maar ook enigszins onnozel, zodat hij geen partij is voor de doortrapte schurken die hem aan de bedelstaf hebben gebracht en het nu op zijn leven hebben voorzien. Tot driemaal toe identificeert Cicero zich zo sterk met hem dat hij zijn stem overneemt, hetgeen het beeld oproept van een dappere underdog die in de bres springt voor een machteloos slachtoffer van het maffiose systeem.¹⁹ Ik bespreek kort enkele passages waarin Roscius wordt getypeerd.

Roscius junior wordt beschreven als een hulpeloze man zonder connecties (*inopia et solitudo*, 20) die zich op geen enkele manier kan verweren wanneer het tuig hem van zijn land verdrijft (23), wat de inwoners van Ameria met ontzetting gadeslaan. De arme kerel, die rouwt om de dood van zijn vader (*luctu perditum*, 23), krijgt niet eens de gelegenheid de begrafenisrituelen naar behoren af te ronden, maar wordt zonder kleren en zegelring (144) zijn huis uit gegooid zonder zelfs de mogelijkheid het graf van zijn vader te bezoeken (24). Wanneer hij tot overmaat van ramp moet vrezen dat hij de volgende dode zal zijn, vlucht hij in totale wanhoop naar Caecilia, een oude vriendin van zijn vader (27). Voor het gerecht gedaagd lijkt Roscius geen idee te hebben wat hem overkomt (*homo imperitus morum, agricola et rusticus*, 143), van de werking van het rechtssysteem begrijpt hij niets, en als een geslagen hond ziet hij af van een claim op wat hem rechtens toekomt, in de hoop dat hij ten minste mag blijven leven en dat zijn naam gezuiverd wordt (143-144).

16 Zie Dyck (2003).

17 Alleen Plutarchus, *Cicero* 3.2-5, noemt Chrysogonus. Overigens denkt hij dat Sulla zelf de drijvende kracht achter het proces was. Vermoedelijk is het werk van Cicero Plutarchus' voornaamste bron.

18 Zie ook de bijdrage van Wisse in dit *Lampas*-nummer over Cicero's gebruik van *ethos* in de *Pro Sexto Roscio*.

19 *Pro Sexto Roscio* 32, 93-94, 145.

Bijna aan het slot van de redevoering vat Cicero, in een felle *apostrophe* tot Chrysogonus (die, aangezien hij geen partij was in het proces, natuurlijk helemaal niet aanwezig was), Roscius' erbarmelijke situatie samen:²⁰

scis hunc nihil habere, nihil audere, nihil posse, nihil umquam contra rem tuam cogitasse, et tamen oppugnas eum quem neque metuere potes neque odisse debes ne quicquam iam habere reliqui vides quod ei detrabere possis? nisi hoc indignum putas, quod vestitum sedere in iudicio vides quem tu e patrimonio tamquam e naufragio nudum expulisti.

U weet dat hij niets heeft, niets durft, niets vermag, nooit ook maar enig plan in uw nadeel heeft gekoesterd, en toch belaagt u hem, terwijl u hem niet kunt vrez-zen, niet hoeft te haten en ziet dat hij niets meer bezit wat u hem nog afhandig zou kunnen maken? Maar misschien ergert het u dat hij hier met kleren aan het proces ondergaat, nadat u hem als een naakte schipbreukeling uit zijn vaders huis had geschopt. (*Pro Sexto Roscio* 147)

Misschien gaat het te ver in de naakte schipbreukeling een Odysseus te herkennen, maar in drie andere passages verschijnt Roscius werkelijk als een literair personage.

De meest curieuze verwijzing vindt plaats tijdens een door Cicero gespeeld debat met aanklager Erucius (45-49), waar het gaat om de vraag of een vader die zijn zoon het beheer over zijn land geeft, daarmee laat zien hem niet *au sérieux* te nemen of zelfs een hekel aan hem te hebben.²¹ Vanzelfsprekend betoogt Cicero dat de landelijke habitat van Roscius junior juist een aanwijzing vormt voor zijn onberispelijke levenswandel. Hij refereert aan een (niet bewaard gebleven) komedie van Caecilius waarin een vader zijn ene zoon, Eutyclus, op het land stationeert en zijn andere zoon, Chaerestratus, met zich meeneemt naar de stad. Uit de plot zou blijken dat de *rusticus* zijn vader minstens zo dierbaar was als de zoon die hem in de stad vergezelde.

Terecht laat Cicero zijn opponent uitroepen: 'Waarom kom je nu met dit soort flauwekul aanzetten?' (*quid ad istas ineptias abis?*, 46). Cicero geeft toe dat hij best voorbeelden uit zijn eigen omgeving had kunnen noemen, maar zegt dat hij liever geen mensen in verlegenheid wil brengen. Wat hij in feite doet door de omweg van een komedie te kiezen, is dat hij Roscius tot *exemplum* verheft. De beklagde speelt ongewild een rol in een drama en manifesteert zich op die manier als een lichtend voorbeeld van eenvoud en fatsoen.

Vlak daarna trekt Cicero zelfs een parallel met eerbiedwaardige staatslieden

20 De vertalingen zijn van eigen hand.

21 Juist het realisme waarmee het spel gespeeld wordt (Erucius wordt zeer levensecht als sprekend personage ingevoerd) versterkt bij de lezer het besef dat hij getuige is van een illusie. De μίμησις heeft hier het effect dat de 'willing suspension of disbelief' wordt geproblematiseerd: je weet immers dat het twistgesprek *niet* zo is gevoerd. Zie verder de bijdrage van Pieper in dit *Lampas*-nummer, die uitgebreid ingaat op de *altercationes*.

uit de Romeinse geschiedenis, zoals Atilius, die terwijl hij bezig was eigenhandig zijn land te bewerken door gezanten van de senaat werd opgehaald om consul te worden (50).²² Mannen van dit kaliber hebben Rome groot gemaakt, dus er is geen reden om neer te kijken op de werkzaamheden van boeren, aldus Cicero. Het contrast met de als schlemiel afgeschilderde Roscius is groot. Overspeelt de advocaat hier zijn hand? Of is het geoorloofd een lichte ironie waar te nemen? Dat laatste is niet waarschijnlijk, gezien de ernst van de situatie waarin Cicero's cliënt zich bevindt, en er zijn geen aanwijzingen dat de passage pas na het proces aan de rede zou zijn toegevoegd.

Dat Cicero de wederwaardigheden van Roscius als een huiveringwekkende tragedie beschouwt, blijkt wanneer hij ze vergelijkt met de meesterwerken uit de Attische toneelliteratuur, met name met Aeschylus' *Oresteia*, waar een moeder om het leven wordt gebracht (66-67). Zelfs wanneer de moord wordt gepleegd in opdracht van de goden, zoals het geval is bij Orestes, krijgt de dader na afloop te maken met Wraakgodinnen die hem het leven onmogelijk maken. Die Furiën zijn in Cicero's optiek echter allegorische figuren die staan voor de verschrikkelijke wroeging waaraan de vader- of moedermoordenaar blootstaat:

sua quemque fraus et suus terror maxime vexat, suum quemque scelus agitat amentiaque afficit, suae malae cogitationes conscientiaeque animi terrent; hae sunt impiis assiduae domesticaeque Furiae quae dies noctesque parentium poenas a conceleratissimis filiis repetant.

Hij wordt vooral gekweld door zijn eigen schuld en de verschrikking die hij voor zichzelf is geworden, zijn eigen misdadigheid jaagt hem op en maakt hem gek, hij is doodsbang voor zijn eigen boze gedachten en het besef van wat hij heeft gedaan; dat zijn de interne Wraakgodinnen die goddelozen op de hielen zitten en misdadige kinderen dag en nacht straffen uit hoofde van hun ouders.

(Pro Sexto Roscio 67)

De moord op een ouder leidt tot ondraaglijke wroeging en waanzin, en aangezien Roscius junior daar kennelijk geen last van heeft kan hij de dader niet zijn, aldus Cicero. Hoewel Roscius dus *geen* Orestes is, wordt hij impliciet toch op het podium geplaatst. Hij is een tragische held, juist omdat hij ten onrechte wordt aangezien voor een mythische vadermoordenaar.

4 Meedogenloze schurken

Ook Cicero's tegenstanders krijgen hun literaire parallellen, maar hier gaat het stevast om sarcastische karikaturen. In het algemeen kan men zeggen dat

²² Valerius Maximus, *Facta et Dicta Memorabilia* 4.4, geeft naast Atilius nog enkele voorbeelden. Valerius leefde een eeuw na Cicero, maar dit soort verhalen was al lang gangbaar. Uit Livius kennen we Cincinnatus (*Ab Urbe Condita* 3.26.7-12).

Cicero een tegenstelling construeert tussen het eenvoudige landleven en de decadentie van de grote stad, niettegenstaande het feit dat in elk geval Roscius Capito een inwoner van Ameria was.²³ Deze oppositie is een literaire topos die we tegenkomen in bucolische en satirische poëzie en in moralistische passages bij Sallustius en Livius, maar afgezien van de hierboven genoemde verwijzing naar de komedie van Caecilius kan er geen specifieke bron voor worden aangewezen.

Hetzelfde geldt voor de sociale stereotypering waarmee landeigenaar Capito wordt neergezet als een doorgewinterde gladiator – een slaaf dus – die de kleine scharrelaar Magnus in korte tijd weet op te leiden tot bekwaam zwaardvechter (17). En Cicero haalt alles uit de kast om Chrysogonus op te tuigen als verwijfde parvenu zonder smaak, iemand die ondanks zijn rijkdom en macht in feite altijd een slaaf is gebleven;²⁴ in die zin doet hij denken aan Petronius' Trimalchio. Hij heeft een huis op de Palatijn en een stulpje op het lieflijke platteland, verzamelt absurd duur vaatwerk uit Griekenland en decoreert zijn woningen met schilderijen en beeldhouwwerken. Voor ieder klusje heeft hij gespecialiseerd personeel in dienst, waaronder muzikanten die de hele buurt uit de slaap houden (133-134). Ergerlijk genoeg verlagen vrijgeborenen Romeinen zich door tot zijn entourage te willen behoren:

ipse vero quemadmodum composito et dilibuto capillo passim per forum volitet cum magna caterva togatorum videtis, iudices; videtis ut omnes despiciat, ut hominem prae se neminem putet, ut se solum beatum, solum potentem putet.

En hoe hijzelf gecoiffeerd en geparfumeerd over het forum fladdert, omringd door een grote schare mannen in toga, ziet u, rechters; u ziet hoe hij op iedereen neerkijkt, hoe hij meent dat niemand boven hem staat, hoe hij meent dat hij de enige is die het helemaal gemaakt heeft, de enige die macht heeft.

(*Pro Sexto Roscio* 135)

We kunnen er zeker van zijn dat zowel jury als publiek heeft zitten smullen van de wijze waarop de arrogante ex-slaaf op zijn nummer wordt gezet. Dat dergelijke ongure types zich kunnen verrijken en zelfs serieuze invloed hebben is het ultieme bewijs van het verval van de republiek, dat, indien we Cicero mogen geloven, nog net afgewend kan worden als de rechtbank paal en perk stelt aan hun praktijken.²⁵

Mallius Glaucia, van wie Cicero suggereert dat hij de feitelijke moordenaar van Roscius senior was in aanwezigheid van zijn opdrachtgever T. Roscius Magnus, zou na de slachtpartij in vliegende vaart naar Ameria zijn gereden om Capito het nieuws te brengen. Hier verwijst Cicero naar de *Ilias*, onge-

23 Vasaly (1985).

24 In 22 en 141 wordt Chrysogonus als onbetrouwbare slaaf getypeerd.

25 Zie vooral de *peroratio*, 150-154.

twijfeld om een ironisch contrast op te roepen tussen de epische context en de vuile zaakjes van Magnus, Glaucia en Capito:

non versatur ante oculos vobis in caede Glaucia? non adest iste T. Roscius? non suis manibus in curru collocat Automedontem illum, sui sceleris acerbissimi nefariaeque victoriae nuntium?

Wentelt zich voor uw geestesoog niet Glaucia in bloed? Staat vriend Roscius niet paraat? Zet hij niet eigenhandig die Automedon in zijn wagen, als boodschapper van de allerbitterste misdaad en goddeloze overwinning? (*Pro Sexto Roscio* 98)

Indien Glaucia een Automedon is, moet Magnus wel een Achilles zijn, maar de overwinning die hij heeft behaald ontbeert elke heroïek.

Ook aanklager Erucius wordt stevig aangepakt. Zoals Demosthenes in de *Kransrede* Aeschines afserveert als zoon van een gewezen slaaf en een nachtclubdanseres, een man die gezien zijn afkomst en gebrek aan scholing zijn mond moet houden over deugdzaamheid,²⁶ confronteert Cicero de aanklager met het dubieuze nest waaruit hij komt en zijn minimale culturele bagage. De passage gaat direct vooraf aan de parallel met de komedie van Caecilius:

si tibi fortuna non dedit ut patre certo nascere ex quo intellegere posses qui animus patrius in liberos esset, at natura certe dedit ut humanitatis non parum haberes; eo accessit studium doctrinae ut ne a litteris quidem alienus esses.

Het lot heeft u het misschien niet gegund zeker te weten wie uw vader is, want dan zou u kunnen begrijpen wat vaders voor hun kinderen voelen; maar de natuur heeft u ongetwijfeld wel enig besef gegund van wat het betekent een mens te zijn; en daarbij hebt u uw best gedaan om iets te leren, zodat u vast weleens iets hebt gelezen. (*Pro Sexto Roscio* 46)

Hoewel het Romeinse rechtssysteem bij ontstentenis van een Openbaar Ministerie afhankelijk was van burgers die de moeite namen vermeende delinquenten aan te klagen, stonden aanklagers niet best bekend.²⁷ Cicero laat enkele malen doorschemeren dat verdedigen aanzienlijk eerzamer is dan aanklagen;²⁸ dat gevoelen treffen we bijvoorbeeld ook aan bij Quintilianus.²⁹ Aanklagers zijn agressief, belust op herrie en winst, terwijl advocaten uit puur plichtsbesef hulpeloze slachtoffers bijstaan. Toch moet Cicero toegeven dat

26 Demosthenes, *De Corona* 126-131.

27 Een uitstekend boek over Romeinse advocatuur is Crook (1995). Rutledge (2001) concentreert zich op de eerste eeuw van de keizertijd, maar refereert in zijn inleiding ook aan de republiek.

28 *Pro Sexto Roscio* 55-57, en 91: *sed in animo est [...] leviter transire ac tantummodo perstringere unam quamque rem ut omnes intelligant me non studio accusare sed officio defendere* ('maar ik ben van plan de afzonderlijke details slechts kort aan te stippen, opdat men inziet dat ik geen fanatieke aanklager maar een plichtsetrouwe advocaat ben').

29 Quintilianus, *Institutio Oratoria* 12.7.1-3, begint met de stelling dat een *vir bonus* liever verdedigt dan aanklaagt, maar legt vervolgens uit dat de rechtsorde soms ook aanklagers nodig heeft.

aanklagers een zeker nut hebben, zeker in perioden van politieke onrust: als er nergens honden aanslaan, kunnen dieven ongehinderd hun gang gaan. He-
laas betekent het dat er soms ook geblaft wordt als er geen aanleiding toe is:

anseribus cibaria publice locantur et canes aluntur in Capitolio ut significant si fures venerint. at fures internoscere non possunt, significant tamen si qui noctu in Capitolium venerint quia id est suspiciosum; et tametsi bestiae sunt, tamen in eam partem potius peccant quae est cautior. quodsi luce quoque canes latrent cum deos salutatum aliqui venerint, opinor, eis crura suffringantur, quod acres sint etiam tum cum suspicio nulla sit.

Op het Capitool worden van staatswege ganzen gevoed en honden verzorgd met de bedoeling dat ze aanslaan als er dieven in de buurt zijn. Ze kunnen weliswaar niet vaststellen wie een dief is en wie niet, maar slaan in elk geval aan als er 's nachts mensen op het Capitool komen, omdat dat verdacht is; en hoewel het om beesten gaat, moeten hun missers positief worden gewaardeerd omdat ze het zekere voor het onzekere nemen. Maar als honden ook overdag gaan blaffen wanneer er mensen komen om de goden te begroeten, moeten hun poten gebroken worden, omdat ze ook fel zijn wanneer er geen enkele aanleiding toe is.

(*Pro Sexto Roscio* 56)

Erucius, zo wordt gesuggereerd, is een hond die aanslaat zonder dat er onraad dreigt, dus hij zou afgemaakt moeten worden.³⁰ Interessant is mogelijk een stille verwijzing naar de bekende episode uit de vroege Romeinse geschiedenis waarin ganzen de aanval van de Galliërs verijdelden.³¹ Zoals Roscius junior met Atilius werd vergeleken, wordt het optreden van Erucius hier ironisch geassocieerd met de legendarische interventie van Marcus Manlius. De implicatie is dan dat schurken als Magnus, Capito en Chrysogonus, bij wie aanklagers wél hadden moeten aanslaan, een even ernstige bedreiging voor de republiek vormen als de Galliërs in het verleden.

Epische, tragische en legendarische context wordt opgeroepen wanneer Cicero Erucius afschildert als koning eenoog in het land der blinden. Tijdens de recente 'slag bij Cannae' zouden er nogal wat potentiële aanklagers zijn omgekomen (89). In de zin erna worden de lynchpartijen waarmee Sulla zijn positie consolideerde vergeleken met de slag bij het Trasimeense meer. Zo laat Cicero, die zich tijdens het proces opstelt als aanhanger van het bewind van de dictator,³² doorschemeren dat mannen als Erucius zich per definitie aan de foute kant van het politieke spectrum bevinden. Tegelijkertijd treedt er een complicatie op: wordt hier niet ook geïmpliceerd dat Sulla heeft huisgehouden als Hannibal?

Er volgt meteen een citaat uit een tragedie die in de Trojaanse Oorlog speelt:

30 De woordgroep *deos salutatum* suggereert subtiel dat Roscius junior een vrome burger is.

31 Livius, *Ab Urbe Condita* 5.47.1-5.

32 In 16 en 136-137 identificeert Cicero zich met de winnende partij.

‘Wie werd daar niet verwond door een Frygisch zwaard?’ (*quis ibi non est vulneratus ferro Phrygio?*).³³ Blijkbaar zijn de slachtoffers van de proscripties laffe Grieken die het afleggen tegen heldhaftige Trojanen, de voorvaderen van de Romeinen. Maar die associatie wordt problematisch als we de volgende zin lezen:

non necesse est omnes commemorare Curtios, Marios, denique Memmios quos iam aetas a proeliis avocabat, postremo Priamum ipsum senem, Antistium, quem non modo aetas sed etiam leges pugnare prohibebant.

Het is niet nodig alle mannen uit de families Curtius, Marius en Memmius te noemen die voor dergelijke gevechten al te oud waren, en ten slotte de oude Priamus zelf, Antistius, die niet alleen door zijn leeftijd maar ook door de wet van vechten werd uitgesloten. (*Pro Sexto Roscio* 90)

Op wie Cicero precies doelt staat niet vast, maar blijkbaar gaat het om door de wol geverfde aanklagers die inmiddels met hun kwalijke praktijken waren gestopt, waarbij Antistius vermoedelijk zelfs veroordeeld was wegens *calumnia*, het smadelijk aanklagen van een onschuldige.³⁴ Om twee redenen is de zin problematisch. In de eerste plaats lijkt Cicero, door een nieuwe oorlogsmetafoor te gebruiken, de proscripties onder Sulla en de praktijk van de aanklagers op één lijn te stellen, terwijl de context suggereert dat ook deze Curtii, Marii en Memmii tijdens de onlusten zijn omgekomen. Met andere woorden: de twee typen ‘oorlog’ lopen op verwarrende wijze door elkaar. In de tweede plaats staat Antistius, doordat hij een Priamus is, ineens aan de Trojaanse kant, hoewel dat in de zin ervoor nog de kant van Sulla was. Ik houd het erop dat Cicero hier een beetje slordig met zijn interteksten omgaat. Wat overeind blijft is echter dat hij de politieke en juridische troebelen in een literaire omgeving situeert, met meer of minder ironie.

5 Sulla

Herhaaldelijk benadrukt Cicero dat Chrysogonus zijn gang kon gaan omdat het tijdsgewricht zo turbulent was, maar dat Sulla – tot juni 81 v. Chr. nog dictator, ten tijde van het proces alleen maar consul – daar niets mee te maken had. De grote leider had het te druk om alles in de gaten te houden; ook de meest fortuinlijke grootgrondbezitter kan niet uitsluiten dat zich onder zijn personeel een rotte appel bevindt.³⁵ Buitengewoon intrigerend is wat Cicero over Sulla’s positie zegt in de volgende, bijzonder lange, zin:

33 Het vers wordt wel toegeschreven aan Ennius. Zie Dyck (2010: 155).

34 Dyck (2010: 156).

35 Cicero zegt keer op keer dat Sulla niets met de zaak te maken heeft: 21, 22, 25, 110, 127, 130, 131.

etenim si Iuppiter Optimus Maximus, cuius nutu et arbitrio caelum terra mariaque reguntur, saepe ventis vehementioribus aut immoderatis tempestatibus aut nimio calore aut intolerabili frigore hominibus nocuit, urbes delevit, fruges perdidit, quorum nihil pernicii causa divino consilio sed vi ipsa et magnitudine rerum factum putamus, at contra commoda quibus utimur lucemque qua fruimur spiritumque quem ducimus ab eo nobis dari atque impertiri videmus, quid miramur, iudices, L. Sullam, cum solus rem publicam regeret orbemque terrarum gubernaret imperique maiestatem quam armis receperat tum legibus confirmaret, aliqua animadvertere non potuisse? nisi hoc mirum est quod vis divina adsequi non possit, si id mens humana adepta non sit.

Want als Jupiter, de Allerhoogste, op wiens wenken en naar wiens goedvinden hemel, aarde en zeeën worden bestuurd, vaak met te heftige winden, onmatige stormen, extreme hitte of ondraaglijke kou mensen heeft geschaad, steden verwoest en oogsten verdelgd – gebeurtenissen waarvan we aannemen dat ze absoluut niet veroorzaakt zijn door een goddelijk plan om alles kapot te maken, maar door het geweld zelf en doordat de wereld nu eenmaal zo groot is – terwijl we daarentegen inzien dat alle goede dingen waarover we beschikken, het licht waarmee we ons voordeel doen en de lucht die we inademen, ons door hem worden gegeven en toebedeeld, waarom verbazen we ons er dan over, rechters, dat Lucius Sulla, in de periode waarin hij in zijn eentje de staat bestuurde, de wereld bestierde en de hoogste macht die hij met wapens had verkregen met wetten consolideerde, een paar dingen niet heeft kunnen opmerken? Tenzij het verbazingwekkend is dat het menselijk denken niet geschikt over vermogens die zelfs goddelijke macht niet heeft weten te ontwikkelen. (*Pro Sexto Roscio* 131)

Sulla krijgt door de vergelijking met Jupiter waarlijk epische allures. Er schuilt echter een addertje onder het gras, want de formulering *Iuppiter... nocuit, ... delevit, ... perdidit* laat zien dat de schade die wordt aangericht wel degelijk het werk van de oppergod is. Betekent dat geen slecht nieuws voor Sulla? Daar komt bij dat de pompeuze opsomming van Jupiters kwade en goede werken een wel érg verheven parallel voor Sulla's regime vormt. Is Cicero hier ironisch? En zo ja, betekent dit dan dat de passage pas is toegevoegd nadat Sulla van het toneel was verdwenen, of zelfs pas na zijn dood in 77 v. Chr.? Of bedient Cicero hier diegenen onder zijn gehoor die net als hij hun twijfels hadden over de heilzame effecten van de dictatuur? In het laatste geval zal Sulla, indien de passage hem ter ore is gekomen, wijselijk net gedaan hebben alsof hij de ironie niet had opgemerkt.³⁶

36 In *Institutio Oratoria* 9.2.64-98 behandelt Quintilianus de gedachtefiguur *emphasis*, waarbij men bijvoorbeeld vanwege politieke omstandigheden iets anders zegt dan men bedoelt. De goede verstaander heeft aan een half woord genoeg, de machthebber die op de korrel wordt genomen kan doen of de verborgen boodschap hem is ongaan. Berry (2004) denkt dat de passages waarin Sulla geprezen wordt ironisch zijn en daarom pas na diens dood aan de rede zijn toegevoegd.

6 Tot slot: Cicero's heldenrol

We hebben gezien hoe Cicero de gebeurtenissen rond het proces de allure van grote literatuur verleent. Welke rol speelt hij zelf daarin? Ik merkte al op dat de advocaat zich op enkele plaatsen met zijn gemangelde cliënt identificeert. Toch benadrukt hij, met name aan het begin en aan het einde van zijn rede, zijn eigen heldenrol ten behoeve van Roscius junior, maar vooral ten behoeve van de maatschappelijke orde.

In het *exordium* legt hij uit waarom hij, een onervaren raadsman van zesentwintig zonder noemenswaardig netwerk, degene is die het woord voert terwijl allerlei aristocraten van wie men kon verwachten dat ze die taak op zich zouden nemen, het laten afweten. Nee, hij is niet moediger dan de anderen en zijn plichtsbefes is ook niet groter, maar juist zijn relatieve onbeduidendheid maakt het hem mogelijk zonder al te veel gevaar zijn nek uit te steken (1-5). Het is evident dat hij bedoelt dat hij wél *audacissimus ex omnibus* en *officiosior quam ceteri* is (2). Door keer op keer te wijzen op de gevaren die anderen kopschuw hebben gemaakt, laat hij zien een onverschrokken verzetsheld te zijn.

Op de laatste pagina's koppelt hij zijn eigen positie los van die van zijn cliënt, die allang tevreden zou zijn als hij werd vrijgesproken (129-130, 143). Hier schetst Cicero de rampzalige consequenties voor de rechtsstaat in het geval dat de jury Roscius zou veroordelen: het zou betekenen dat criminelen vrij spel hebben en dat Sulla's restauratie van de aristocratie voor niets is geweest. Niets minder dan de toekomst van de republiek staat op het spel (150-154). Cicero zelf is, daar anderen blijven zitten, de enige echte voorvechter van een beschaafde rechtsorde.³⁷

Gesteld dat Cicero's weergave van de feiten correct is, dan kunnen we niet anders dan hem gelijk geven. Hierboven werd al verwezen naar de mogelijkheid dat hij de zaken anders heeft voorgesteld dan ze waren, maar het resultaat is hoe dan ook een spannend verhaal dat, zoals het genre nu eenmaal vereist, met een geduchte *cliffhanger* wordt afgesloten: wat zal de jury beslissen? Cicero zelf kijkt ook vele jaren na de publicatie van de rede tevreden terug op zijn heroïsche rol in het proces. In *De Officiis* schrijft hij aan zijn zoon, die op dat moment in Athene studeert:

maxime autem et gloria paritur et gratia defensionibus, eoque maior, si quando accidit ut ei subveniatur qui potentis alicuius opibus circumveniri urgerique videatur, ut nos et saepe alias et adulescentes contra L. Sullae dominantis opes pro Sex. Roscio Amerino fecimus, quae, ut scis, extat oratio.

37 Opmerkelijk genoeg bepleit Cicero in de slotparagrafen de belangen van de kinderen van mannen die bij de proscripties waren omgekomen, terwijl hij in de rest van de redevoering juist wil aantonen dat Roscius senior *niet* tot de laatste groep behoorde. Het is denkbaar dat deze passage pas is toegevoegd toen Cicero de tekst publiceerde, waarschijnlijk pas na de dood van Sulla. Zie Berry (2004: 84-85).

Het zijn vooral zaken waarin men als verdediger optreedt, die roem en aanzien genereren, en zulks des te meer wanneer het zich voordoet dat men iemand te hulp schiet die door een machtige tiran wordt belaagd en in het nauw gedreven, zoals ik vaak heb gedaan, onder andere toen ik mij als jonge man ten behoeve van Sextus Roscius uit Ameria verzette tegen de macht van Lucius Sulla, die toen de baas was; zoals je weet is die rede nog in omloop.

(Cicero, *De Officiis* 2.51)

Kritiekloos heeft Plutarchus dit oordeel overgenomen.³⁸ Een mythe was geboren.

GLTC, Universiteit van Amsterdam
 Turfdragsterpad 9
 1012 XT Amsterdam
 p.s.gerbrandy@uva.nl

Bibliografie

- Berry, D.H. 2004. 'The publication of Cicero's *Pro Roscio Amerino*', *Mnemosyne* 57, 80-87.
- Crook, J.A. 1995. *Legal Advocacy in the Roman World*, Ithaca NY.
- Dyck, A.R. 2003. 'Evidence and rhetoric in Cicero's *Pro Roscio Amerino*. The case against Sex. Roscius', *The Classical Quarterly* 53, 235-246.
- Dyck, A.R. (ed.). 2010. *Cicero. Pro Sexto Roscio*, Cambridge.
- Eagleton, T. 2012. *The Event of Literature*, New Haven/Londen.
- Halliwell, S. 2011. *Between Ecstasy and Truth. Interpretations of Greek poetics from Homer to Longinus*, Oxford.
- Hinard, F. en Y. Benferhat (eds). 2006. *Cicéron, Discours*, deel 1, sectie 2: *Pour Sextus Roscius*, Parijs.
- Kennedy, G.A. (ed.). 1989. *The Cambridge History of Literary Criticism*, deel 1: *Classical Criticism*, Cambridge.
- Kinsey, T.E. 1980. 'Cicero's Case against Magnus Capito and Chrysogonus in the *Pro Sex. Roscio Amerino* and its Use for the Historian', *L'Antiquité classique* 49, 173-190.
- Manuwald, G. (ed.). 2007. *Cicero, Philippics 3-9*. Edited with introduction, translation and commentary, 2 delen, Berlijn/New York.
- Rutledge, S.H. 2001. *Imperial Inquisitions. Prosecutors and informants from Tiberius to Domitian*, Londen/New York.
- Vasaly, A. 1985. 'The Masks of Rhetoric. Cicero's *Pro Roscio Amerino*', *Rhetorica: a journal of the history of rhetoric* 3, 1-20.

38 Plutarchus, *Cicero* 3.2-5. Plutarchus heeft zeker ook andere bronnen geraadpleegd dan *Pro Roscio Amerino*, want hij weet te vermelden dat Roscius werd vrijgesproken.

Auteursinstructies *Lampas. Tijdschrift voor classici*

1 Inzending kopij

Zend uw kopij per e-mail naar: lampas@verloren.nl

2 Omvang

Een artikel in *Lampas* bevat maximaal 7.500 woorden inclusief voetnoten en bibliografie.

3 Stijl en opmaak

Houd de opmaak zo eenvoudig mogelijk. Gebruik geen afkortingen. Een heldere structuur wordt op prijs gesteld (lieft met tussenkopjes).

4 Citaten van en verwijzingen naar Griekse en Latijnse teksten

Geef Griekse eigennamen in Latijnse vorm (Aeschylus, Thucydides). Vertaal Griekse en Latijnse citaten. Plaats vertalingen tussen enkelvoudige aanhalingstekens. Cursiveer Latijnse citaten. Zet langere citaten (meer dan 20 woorden) als bloktekst: ingesprongen en door witregels van de hoofdtekst gescheiden. Gebruik in verwijzingen alleen Arabische cijfers (1, 2, 3).

5 Citaten van en verwijzingen naar secundaire literatuur

Verwijs naar secundaire literatuur volgens het auteur (jaartal: pagina)-systeem. Bijvoorbeeld: 'Feeney (2007: 92-96) stelt dat ...'; 'vergelijk Slings (1997: 107 n. 17)'. Zet lange citaten (meer dan 20 woorden) als bloktekst (zie boven), korte citaten tussen enkele aanhalingstekens.

6 Bibliografie

De literatuurlijst bevat uitsluitend de in uw artikel genoemde auteurs. Geen afkortingen. Opmaak:

Artikel in bundel:

Slings, S.R. 1997. 'Figures of Speech and their Lookalikes. Two further exercises in the pragmatics of the Greek sentence', in E.J. Bakker (ed.), *Grammar as Interpretation. Greek literature in its linguistic context*, Amsterdam, 169-214.

Artikel in tijdschrift:

Hemelrijk, E.A. 2007. 'Local Empresses. Priestesses of the imperial cult in the cities of the Latin West', *Phoenix* 61, 318-349.

Boek:

Jong, I.J.F. de. 2001. *A Narratological Commentary on the Odyssey*, Cambridge.

7 Samenvatting, correspondentieadres en auteursinformatie

Bij uw artikel levert u (1) een Engelstalige samenvatting (maximaal 200 woorden), (2) uw correspondentieadres (post en e-mail) en (3) een beknopte biografie (functie, affiliatie, onderzoeksgebied en publicaties, maximaal 70 woorden).

8 Illustraties

De redactie stelt illustraties (met bijschriften en bronvermeldingen) op prijs. Deze worden geplaatst indien van voldoende grootte en kwaliteit; uitgangspunt is een resolutie van 300 dpi bij een formaat van 10x15 cm. Bij vragen kunt u contact opnemen met de redactiesecretaris.

Inhoud

Lampas 50 (2017) 4

	Van de gastredactie	401
OLGA TELLEGEN- COUPERUS	Recht voor Roscius	406
JAKOB WISSE	Laat U door die schurken niets wijsmaken! Cicero's retorische strategieën in de <i>Pro Roscio Amerino</i>	415
LIDEWIJ VAN GILS	Narratieve technieken ter verdediging van Sextus Roscius	431
CHRISTOPH PIEPER	<i>Cicero auctor et actor</i> Theatrale aspecten in Cicero's <i>Pro Sexto Roscio Amerino</i>	441
CATHERINE STEEL	Cicero's defence of Sextus Roscius and the Sullan <i>res publica</i>	453
PIET GERBRANDY	Cicero als epische held Een literaire benadering van <i>Pro Sexto Roscio Amerino</i>	463
RICHARD HAASEN	In Situ Cicero gaat verder	477

9 789087 046934

ISSN 0165-8204